

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دفتر برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری امور پژوهشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری پس از بررسی مستندات کنگره، با توجه به جایگاه علمی برگزارکنندگان و کارگروه مربوط به آن، سطح علمی و پژوهشی چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی را تایید کرد. این موضوع طی نامه‌ای به شماره ۱۳۹۵۶۸ مورخ ۱۳۹۵/۰۷/۰۳ به اطلاع شورای سیاست‌گذاری کنگره رسیده است.

**مجموعه مقالات
چهارمین کنگره بین المللی
علوم انسانی اسلامی**

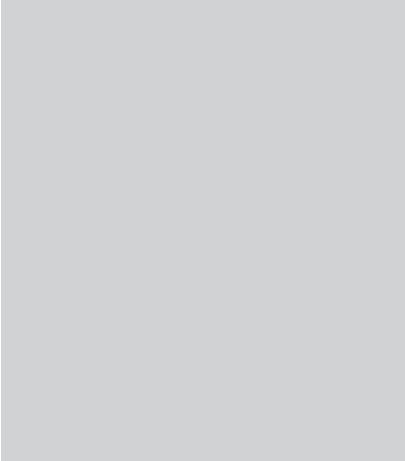
کمیسیون تخصصی هنر و معماری اسلامی

اسامی هیئت داوران

کمیسیون «هنر و معماری»
رئیس کمیسیون: مهندس عبدالحمید نقره کار

اسامی داوران به ترتیب حروف الفبا:

- پردیس بهمنی: استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران
- سمانه تقدیر: استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران
- مهدی حمزه نژاد: استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران
- محمدمنار رئیس: عضو هیئت علمی دانشکده فنی و مهندسی دانشگاه قم
- محمد صالح شکوهی بیدهندي: استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران
- محمدرضا عطایی همدانی: دکترای معماری، عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشان
- صدیقه معین مهر: دکترای معماری اسلامی، مُدَرِّس دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی
- مسعود ناری قمی: استادیار دانشگاه فنی و حرفه‌ای، دانشکده پسران قم
- عبدالحمید نقره کار: دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران
- سید مجید هاشمی: دکترای معماری و استادیار دانشگاه ولی عصر علیه السلام رفسنجان

حامیان برگزاری کنگره

The following table lists the institutions represented by the logos in the grid:

Logo	Institution Name (English)	Institution Name (Persian)
[Logo 1]	Center for Studies and Research in Islamic Sciences	مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صفرا
[Logo 2]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 3]	University of Tehran	جامعه‌العلمیه ایران
[Logo 4]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 5]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 6]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 7]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 8]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 9]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 10]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 11]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 12]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 13]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 14]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 15]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 16]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 17]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 18]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 19]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 20]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 21]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 22]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 23]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 24]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 25]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 26]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 27]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 28]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 29]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی
[Logo 30]	Islamic Consultative Assembly	مجلس شورای اسلامی

سرشناسه	: کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی (چهارمین : ۱۳۹۶ : تهران)
عنوان و نام پدیدآور	: مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی نویسندگان جمعی از نویسندگان مقاله در چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی : حامیان برگزاری کنگره مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا ... [و دیگران] . : ویراستار مرتضی طباطبایی.
مشخصات نشر	: تهران: آفتاب توسعه، ۱۳۹۸ -
مشخصات ظاهری	: ج ۱۰ : شابک
یادداشت	: ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۶۸۹ : دوره : ج ۱۰ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۰۲۱ : ج ۲ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۱۹ : ج ۳ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۲۳ : ج ۴ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۴۰ : ج ۵ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۵۷ : ج ۶ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۶۴ : ج ۷ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۷۱ : ج ۸ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۸۸ : ج ۹ : ۹۷۸۹۶۴۷۸۶۷۷۹۵ : ج ۱۰ : وضعیت فهرست نویسی
مندرجات	: ۱. کمیسیون تخصصی تعلیم و تربیت اسلامی. - ج ۲. کمیسیون تخصصی فلسفه و روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی. - ج ۳. کمیسیون تخصصی مدیریت اسلامی. - ج ۴. کمیسیون تخصصی علوم سیاسی اسلامی. - ج ۵. کمیسیون تخصصی اقتصاد اسلامی. - ج ۶. مقالات کمیسیون تخصصی تمدن نوین اسلامی. - ج ۷. مقالات کمیسیون تخصصی روان‌شناسی اسلامی. - ج ۸. مقالات کمیسیون تخصصی هنر و معماری اسلامی. - ج ۹. مقالات کمیسیون تخصصی فقه و حقوق اسلامی. - ج ۱۰. مقالات کمیسیون تخصصی ارتباطات و جامعه‌شناسی اسلامی. -
موضوع	: علوم انسانی (اسلام) -- کنگره‌ها
موضوع	: Humanities (Islam) -- Congresses
موضوع	: علوم انسانی -- کنگره‌ها
موضوع	: Humanities -- Congresses
شناسه افزوده	: مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا
رده بندی کنگره	: BP۳۳۲
رده بندی دیویی	: ۲۹۷/۴۸۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۹۴۰۳۹۸

مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی

جلد هشتم | کمیسیون تخصصی هنر و معماری اسلامی

ناشر: انتشارات آفتاب توسعه (ناشر آثار مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا)

نویسندگان: جمعی از نویسندگان مقاله در چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی

ویراستار: مرتضی طباطبایی

طراحی جلد: سید ایمان نوری نجفی

صفحه آرای: یوسف بهرخ

نوبت و سال انتشار: نخست، بهار ۱۳۹۸

شمارگان: ۵۰۰ دوره

شابک دوره: ۹-۶۸-۷۸۶۷-۷۸۶۴-۹۷۸

شابک: ۱۱-۷۷-۷۸۶۷-۷۸۶۴-۹۷۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

نشانی ناشر: تهران، خیابان جمهوری اسلامی، خیابان کشور دوست، کوچه نوشیروان،

پلاک ۲۶، طبقه چهارم، مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا

کد پستی: ۱۳۱۶۷۳۴۴۵۸

تلفکس: ۰۹۰۵۶۰۶۶۴

www.sccsr.ac.ir

پایگاه اینترنتی:

info@sccsr.ac.ir

رایانامه:

فهرست مطالب

کمیسیون تخصصی هنر و معماری اسلامی

۹	مبانی نظری نوسازی متوازن بافت‌های فرسوده شهری علیرضا عندلیب
۴۵	تبیین مراتب و فرایند ادراک انسان و نقش آن در کیفیت خلق آثار معماری بر اساس مبانی حکمت متعالیه سمانه تقدیر
۷۳	راهکارهای تأمین سلامت در معماری و شهرسازی اسلامی مهدی حمزه نژاد، زهرا ثروتی
۹۷	تأملی انتقادی بر رویکردهای تحقیق در معماری و شهرسازی با استناد به آموزه‌های اسلامی محمدمنان رئیسی
۱۲۳	بررسی تأثیر قواعد اخلاقی-فقهی در تنظیم قانون مدنی و مصوبات شورای عالی شهرسازی و معماری سیدمجید هاشمی طغراجردی
۱۵۳	روش تحقیق در تحقق شهرسازی اسلامی (برنامه‌ریزی شهری) سیدمصطفی حسینی، علی حجازیان، محمد حسین گلکار، عبدالله صادقی
۱۷۵	مدل استراتژیک عدالت اجتماعی و فضایی در شهر آرمانی اسلام بهزاد عمرانزاده

۲۰۳

انسان خودشکوفای اشتداد یافته ملاصدرا و نمود آن در طراحی معماری کمال‌گرای انسانی
عاطفه ظریف فیروز عسگری، دکتر مهدی حمزه‌نژاد

۲۲۱

بررسی و تطبیق صفات نادان‌شهرهای فارابی
با شهرها و محله‌های معاصر (شهر مشهد)
وحیده فکری، مهدی حمزه‌نژاد

۲۴۳

بررسی تطبیقی در مفهوم و مبانی طراحی اشیا از منظر ایرانی-اسلامی (نمونه پژوهش:
ظروف خانگی قرون اولیه اسلامی)
پردیس بهمنی

۲۷۱

شاخصه‌سازی کیفیت مسکن ارزان‌قیمت با نگرش اسلامی
پریسا محمدصادقی، مهدی حمزه‌نژاد

۳۰۳

نقشه راه شهرسازی اسلامی جهت تحقق تمدن نوین اسلامی
علی حجازیان، سیدمصطفی حسنی، محمدحسین گلکار

۳۱۹

تحلیل نحوه تغییر سرفصل دروس کارشناسی ارشد
برنامه‌ریزی منطقه‌ای در جهت اسلامی شدن
محمدصالح شکوهی بیدهندی

۳۳۵

ارزیابی راهبردهای تولید دانش اسلامی، با تأکید بر مطالعات شهرسازی
احسان شریفیان، محمد سیدغراب

۳۶۹

واکاوی عدم تطبیق سبک زندگی با مصوبات معماری و
شهرسازی با تأکید بر سطح اشغال و اقلیم
سارا بهمنی کازرونی، امیرحسین جمشیدی، علیرضا حیدری

انسان خودشکوفای اشتداد یافته ملاصدرا و نمود آن در طراحی معماری کمال گرای انسانی

عاطفه ظریف فیروز عسگری

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی دانشگاه امام رضا (ع)، ایران، مشهد

atefeh.zarif@imamreza.ac.ir

مهدی حمزه نژاد

دکترای معماری، عضو هیئت علمی دانشگاه علم و صنعت ایران، ایران، تهران

hamzenejad@iust.ac.ir

چکیده

معماری با ساختارهای فکری افراد بسیاری در طول تاریخ عجین بود است. انسان شناسی به عنوان یکی از تأثیرگذارترین ارکان بر تمامی اعمال بشر، و به ویژه معماری شایسته مطالعه می باشد که البته نظریات مختلفی در این باب از سوی دانشمندان و فلاسفه مطرح شده است. معماران امروز بیشتر در پی یافتن مدلی هستند که پاسخگوی رفتارهای انسانی باشد؛ اما با مطالعه بیشتر بر روی انسانها و پژوهش های انسان شناسی می توان دریافت که تنها توجه به عوامل رفتاری در طراحی نمی تواند درجه رضایت کاربر را بالا برد؛ همان گونه که در مطالعات علمی روان شناس انسان گرا (مازلو) اثبات شده است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بررسی روابط در پی یافتن معیارهایی برای ایجاد کیفیتی بهتر برای معماری بر اساس مدل های ارائه شده از انسان توسط یک حکیم مسلمان و یک روان شناس انسان گرای غرب است. بر اساس یافته های این پژوهش مدل های استکمالی ارائه شده توسط مازلو و ملاصدرا به رغم تفاوت های بینشی و روشی، شباهت های فراوانی به هم دارند؛ با این یادآوری که الگوی ملاصدرا کامل تر و شامل تر از مدل مازلو است. در پژوهش حاضر بر اساس مظاهر استکمالی

ملاصدرا و نتایج پژوهش فرد استیل (ترجمان هرم نیازهای مازلو در معماری) با استفاده از استدلال منطقی، مفاهیم واسطه‌ای و سپس ترجمانی در نظام طراحی معماری به دست آمده است. می‌توان بیان کرد که معماری با تمام این ویژگی‌ها یک معماری کمال‌گرا به شمار می‌آید و انسان را در مسیر استکمال قرار می‌دهد. **کلیدواژگان:** استکمال انسان، نفس، نیازها، مظاهر کمال، معماری کمال‌گرا.

مقدمه

لزوم بازگشت به سرچشمه‌های فرهنگ خودی برای تبیین مظاهر مختلف این فرهنگ غنی، در روزگار ما ضروری می‌نماید. استکمال انسان از نظر ملاصدرا عبارت است از گذشتن از سه حیات نباتی، حیوانی، انسانی (ناطقه) و رسیدن به حیات عقلانی (ریاحی و اسکندری، ۱۳۸۹) و از نظر مازلو نیز عبارت است از رفع نیازهای پایه و پیمودن پله‌های هرم نیاز مازلو و رسیدن به خودشکوفایی. امروزه تقریباً تمام معماران به ماهیت انسانی معماری معترف‌اند؛ از این‌رو بررسی نظریه‌های انسان‌شناسانه برای به دست آوردن شاخصه‌هایی به منظور تبدیل معماری حاضر به معماری کمال‌گرا، که قدمی است در راستای کمک به استکمال نفس انسان‌ها، ضروری به نظر می‌رسد. از طرفی ساده انگاشتن این مسئله و نادیده گرفتن ابعاد مختلف انسانی در طراحی معماری می‌تواند آثار جبران‌ناپذیری از هر جهت داشته باشد. هدف پژوهش حاضر تبیین نظریه تکامل انسانی ملاصدرا به عنوان یک فیلسوف اسلامی و مازلو به عنوان یک روان‌شناس غربی، تحلیل و مقایسه این دو نظریه و تفسیر آنها در نظام‌های معماری و به دست آوردن ترجمان‌هایی برای طراحی بر اساس فطرت انسان و در راستای مظاهر استکمالی اوست. این کار با استفاده از منابع اسنادی و مطالعات کتابخانه‌ای و روش توصیفی تحلیلی و استدلال منطقی انجام خواهد شد.

۱. پیشینه پژوهش

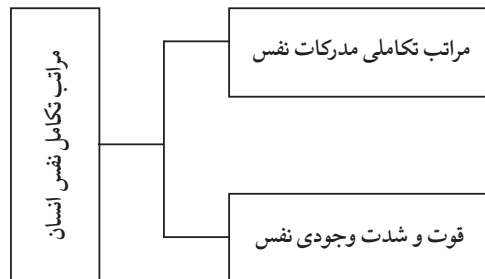
با تفحص در کتاب‌ها و مقالات مختلف روشن شد که تاکنون مطالعه‌ای درباره موضوع پژوهش حاضر انجام نشده است؛ با این حال می‌توان به برخی منابع که درباره بخش‌ها و محورهای گوناگون این پژوهش به صورت مجزا بحث کرده‌اند اشاره کرد. ریاحی و اسکندری (۱۳۸۹) به بررسی مراتب کمال انسانی و نفس علامه و عماله در حکمت متعالیه پرداختند و در پژوهشی دیگر (۱۳۹۱) عوامل مؤثر در طی روند استکمال انسانی را بررسی کرده‌اند. مروتی و یعقوبی (۱۳۸۹)

نظریه مازلو را از نگاه درون دینی واکاویده و با استناد به آیات قرآن کریم، نقاط قوت و ضعف آن را تبیین کرده‌اند. شریعتی و افشار (۱۳۹۴) در پژوهشی با بررسی تطبیقی انسان خودشکوفای مازلو و انسان اشتدادیافته حکمت متعالیه، به جهات اشتراک و افتراق این دو نظریه دست یافته‌اند. رضا سامه (۱۳۹۲) در پژوهشی مرتبه‌بندی معماری متناسب با ساختار وجودی انسان بر اساس آموزه‌های قرآن و حکمت اسلامی را بیان می‌کند و از مراتب وجودی جسم و روح و نفس به مراتب معماری، سرپناه و محیط و فضا و مکان می‌رسد. محمدمهدی رئیس سمیعی (۱۳۸۰) تأویل و کاربرد «نظریه مراتب وجود» را در معماری مورد پژوهش قرار داده و در نهایت آثار میس و ندرروه را نقد کرده است. سمانه تقدیر (۱۳۹۶) نیز مراتب و فرایند ادراک انسان و نقش آن در کیفیت خلق آثار معماری را بر اساس مبانی حکمت متعالیه بررسی و تبیین کرده است. با این تفاسیر، پژوهشی با درون‌مایه سنجش میزان تأثیر آثار معماری بر کمال انسانی و طی حرکت جوهری وجود و چگونگی تحقق کمال از این مسیر بر اساس نظریات حکمت اسلامی، مورد نیاز به نظر می‌رسد.

۲. تکامل نفس از نظر ملاصدرا

از نظر ملاصدرا کمال و سعادت همان وجود است و وجودها در کمال و نقص دارای مراتب مختلفی هستند؛ یعنی هر وجودی که از عدم خالص‌تر باشد، از تکامل و سعادت بیشتری برخوردار است. علاوه بر این، ادراک و شعور و وجود نیز کمال و سعادت است و وجودها در ادراک نیز متفاوت‌اند. از این‌رو تکامل نفس و مراتب آن، به طور کامل مرتبط با شدت وجودی آن است؛ به این معنا که هر قدر نفس و قوای آن از لحاظ وجودی، قوی‌تر و شدیدتر باشند، از مرتبه تکاملی والاتری بهره‌مندند (شیرازی، ۱۳۸۲، ص ۲۹۷).

شدت وجود نفس، از دو جهت موجب ارتقای مرتبه آن می‌شود: اول از آن جهت که خود مرتبه وجود، درجه تکامل را نشان می‌دهد و دوم آنکه هرچه نفس و قوای آن وجود شدیدتری داشته باشند، قادر به درک مدرکات ناب‌تری خواهند بود و هرچه مدرکات ناب‌تر باشند، مرتبه تکاملی ادراک‌کننده (نفس) بالاتر خواهد بود. از این‌رو ملاصدرا تصریح می‌کند که کمال و سعادت هر قوه‌ای از قوای نفس، ادراک امر ملائم با طبع آن قوه است و از آنجاکه قوای مختلف بر اساس مدرکات متفاوت مراتب مختلفی دارند، از کمالات مختلفی نیز برخوردارند؛ به این معنا که هرچه قوه شدیدتر باشد، مرتبه تکاملی آن نیز بالاتر خواهد بود. همان‌طور که وجود قوای عقلی، شریف‌تر و کامل‌تر از قوای شهوانی و غضبی است، ادراکات آنها نیز شدیدتر است (همان، ص ۲۹۶).

شکل ۱. مراتب تکامل نفس انسان توسط ملاصدرا از دو حیث بررسی می‌شود
(منبع: نگارنده بر اساس منابع مطالعاتی)

۱-۲. مراتب تکاملی نفس از جهت مراتب وجود

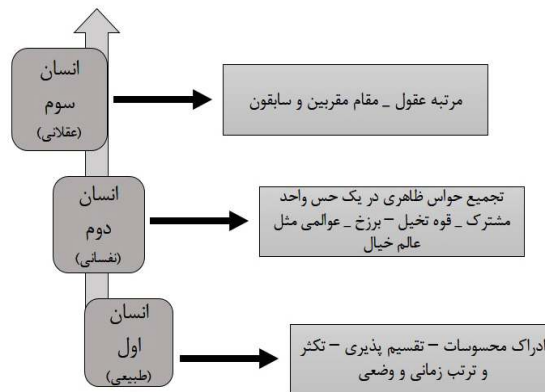
از نظر ملاصدرا در حالی که موجودات در موجود بودن واحدند، به سبب شدت و ضعف در وجود دارای اختلاف و کثرت هستند و به اصطلاح فلسفی، دارای تشکیک‌اند. بنابراین نظام هستی سلسله‌ای از مراتب موجودات ضعیف و قوی است که از ضعیف‌ترین وجود تا قوی‌ترین وجود ترتب یافته‌اند (ریاحی و اسکندری، ۱۳۸۹). نفس انسانی از ابتدای وجود خود مراتب و درجات متعددی را می‌پذیرد و با حرکت جوهری، اطوار مختلف وجودی را سپری می‌کند و به تکامل می‌رسد (همان، ۱۳۹۱). ملاصدرا مراتب وجودی نفس را بر اساس تقدم و تأخر در حدوث به این صورت سامان می‌دهد:

شکل ۲. تقدم و تأخر مراتب وجودی نفس از نظر ملاصدرا (منبع: نگارنده بر اساس منابع مطالعاتی)

۲-۲. مراتب تکامل نفس از جهت مراتب مدرکات

نفس از جهت مدرکات خود دارای سه مرتبه حسی، خیالی و عقلی است (شیرازی، ۱۳۵۴، ص ۳۷۲). از این رو ملاصدرا نفس را در نخستین مرتبه، انسان اول یا انسان طبیعی، در دومین مرتبه، انسان ثانی یا نفسانی و در مرتبه سوم انسان ثالث یا عقلانی می‌نامد. نفس قابلیت و استعداد آن را دارد که این مراتب مختلف را یکی پس از دیگری ببیند و از اخس مراتب به اشرف مراتب راه یابد (اردکانی، ۱۳۶۹).

شکل ۳. مراتب مختلف نفس از جهت مراتب مدرکات از منظر ملاصدرا
(منبع: نگارنده - بر اساس منابع مطالعاتی)

۲-۳. عوامل مؤثر در تکامل نفس انسانی از دیدگاه ملاصدرا الف) علم و ادراک

در نگاه ملاصدرا، علم تنها یک کیف نفسانی - که بر نفس عارض شود - نیست؛ چراکه در این صورت، نفس عالم و جاهل در ذات یکسان است و این دو تنها در اعراض متفاوت خواهند بود. از نظر وی معلومات بالذات و صورت‌های ادراکی جوهرهایی هستند که قائم به نفس اند و با آن متحد می‌شوند. این صورت‌های ادراکی مقوم ذات نفس و سبب تحولات جوهری اند که در نتیجه آن نفس از قوه به فعل خروج می‌کند و به تکامل می‌رسد (شیرازی، ۱۳۹۰). با این نگاه صدرالمتهلین، مشخص می‌گردد که یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در تکامل نفس، علم است؛ به گونه‌ای که وی در آثار متعدد خود و به طرق مختلف به تأثیر علم بر تکامل نفس اشاره دارد. از نظر وی، علم (برای عالمی که به حقایق اشیا رسیده است، ترتیب موجودات و رابطه تعلق آنها را

می‌داند و به سلسله علل و اسباب و کیفیت صدور کاینات علم دارد) کمال نفس و زینت ذات است و هر یک از اسباب و مسبباتی که متعلق اویند، مدخلی برای اتمام ذات و اکمال جوهره او هستند.

ب) اعمال، عبادات و ریاضات شرعی

۱. اعمال انسان: شامل افعال بدنی و مناقب عملی که برای افعال بدنی، رعایت آداب شرعی و دستورهای دینی و برای مناقب عملی، تسخیر قوای شهوی و غضبی انسان را به سعادت نزدیک می‌کند (شیرازی، ۱۳۹۰):

۲. عبادات: در درجه اول شامل عبادات آشکار و بدنی و در درجه دوم مشتمل بر عبادات مخفی و قلبی است. عبادات بدنی، اوامر و نواهی ربانی همچون طهارت، روزه، زکات، حج، جهاد و دیگر احکام شرعی‌اند که پیامبر آنها را به انسان‌ها ابلاغ کرده و اطاعت از آنها با اجر الهی همراه است. عبادات قلبی نیز عبارت‌اند از: شناخت باری تعالی، معرفت انبیا و مرسلین، علم به نحوه بعثت آنها و نزول کتب آسمانی، معرفت نفس، شناخت معاد روحانی و جسمانی. عبادات بدنی، فرعیات شرع و عبادات قلبی، اصول نظری دین‌اند و قسم اول از قسم دوم منبعث می‌شود (شیرازی، ۱۳۹۰):

۳. ریاضات شرعی: صدرالمتألهین اعمال پنج‌گانه‌ای را در راستای ارتقای نفس به مدارج عالیه تکامل معرفی کرده است. این مراحل عبارت‌اند از: جوع (گرسنگی)، سهر (شب بیداری)، صمت (سکوت)، عزلت (تنهایی) و ذکر دائمی (مصلح، ۱۳۸۵).

ج) افاضات ربانی و کشش‌های الهی

صدرالمتألهین در بحث تکامل نفس، برای جذبه‌های الهی و کشش‌های ربانی اهمیت ویژه‌ای قائل شده است و می‌گوید: هر کس که کشش الهی در فکر و حواسش راه نیابد و جاذبه ربانی ادراکاتش را تحت تأثیر قرار ندهد، قادر به رهایی از صفات نفسانی نخواهد شد. معرفت پروردگار، آگاهی از عالم ملکوت و تجلی صفات الهی، آن‌گونه که برای واجدان جذبه‌های الهی حاصل می‌شود، برای فاقدانش حاصل نمی‌شود. این موهبت‌های الهی، به تناسب تلاش انسان اعطا نمی‌گردد و با الطاف هدایت‌گونه‌ای که در پی انابه و کسب حاصل می‌شود قابل قیاس نیست. خداوند با تصرفی ملکوتی، ساختمان قلوب مجذوبان را ویران می‌کند و خود بنایی کامل و عالی برای ایشان می‌سازد؛ آنان را از پلیدی‌ها و کدورت‌ها پاک می‌کند و با نیکوترین انوار جلا می‌بخشد. پس از این تأییدات

الهی، سالک درمی‌یابد که اکنون می‌تواند با ارتیاض و مجاهده، صفات انسانی را از خود بیرون کند و صفات ربانی را در خود ظاهر سازد (شیرازی، ۱۳۵۸).

د) محبت

از نگاه ملاصدرا، محبت معنای واحدی است که اقسام مختلفی دارد. وی اقسام محبت را این‌گونه بیان کرده است: نخستین محبت، محبت الهی است. این محبت، از اوصاف خداوند است و هرگاه خداوند به شیء غیر از خود محبت یابد، آن شیء را برمی‌گزیند و به کمال می‌رساند. قسم دیگر محبت، محبت شخص به حال یا کمالی خاص است. این محبت با برانگیختن فرد به سوی آن کمال، مبدأ تکامل می‌گردد. سومین قسم از محبت، معنایی روحانی و مفهومی درونی است که در آن، محب غرق در وجود محبوب است. محب در پی این محبت، چنان مجذوب محبوب می‌شود که می‌خواهد تمام کمالات وی را در خود متجلی سازد. از آنجا که محبت امری ذوقی و وجدانی است، وجود محب هر قدر لطیف‌تر و نورانی‌تر باشد، محبت در او کامل‌تر و نفس به مراتب متکامل‌تر خواهد شد. در ممکنات، نهایت عشق و کمال این محبت در وجود نبی خاتم، حضرت محمد ﷺ بروز می‌یابد که تجلی تام صفات الهی است (شیرازی، ۱۳۵۸).

ه) حکمت و حریت

از نظر ملاصدرا، نفس شریف و قوی نفسی است که در حکمت و حریت، شبیه به مفارقات باشد. نفسی که در احکام و قضایای مختلف آرای صحیحی در پیش گیرد، واجد صفت حکمت است. این صفت هم تحصیلی است و هم فطری؛ لذا انسان‌ها در این صفت مراتب مختلفی دارند که درجه عالی آن، نفس قدسی پیامبر ﷺ است. حریت نیز به معنای آزاد و رها بودن از اسارت امور مادی و لذا اید حیوانی است و در مقابل آن بندگی و عبودیت دنیا قرار می‌گیرد. تمام فضایل نفسانی، به این دو فضیلت و تمام اخلاق پلید، به اضداد این دو صفت بازمی‌گردند. تزکیه نفس از بعضی رذایل رفتاری، برای سعادت نفس کافی نیست و صفای قلب تنها با رفع تمام رذایل محقق می‌گردد؛ چراکه تنها برخی از این صفات برای چیرگی بر نفس کفایت می‌کنند (ریاحی و اسکندری، ۱۳۸۹).

۳. خود شکوفایی از نظر آبراهام مازلو^۱

آبراهام مازلو یکی از متفکران پیشگام و از مؤسسان روان‌شناسی انسان‌گراست. مازلو رفتارگرایی و روان‌کاوی، به‌ویژه رویکرد فرویدی در شخصیت را مورد انتقاد قرار داده است. وی برخلاف فروید و دیگر نظریه‌پردازان شخصیت که با مطالعه روان‌نژندان، ماهیت شخصیت انسان را بیان می‌کنند، موضوع آزمون شایسته تحقیق را سالم‌ترین نمونه‌های شخصیت می‌داند. بنابراین «نظریه شخصیت مازلو از افراد دارای اختلال‌های هیجانی سرچشمه نمی‌گیرد، بلکه نشئت گرفته از سالم‌ترین شخصیت‌هاست» (شولتز، ۱۳۸۷، ص ۳۵۶). بر این پایه، وی به جنبه سالم طبیعت آدمی می‌پردازد، نه به جنبه ناسالم او (بیماری روانی). از این رو روان‌شناسی انسان‌گرا، تلویحاً «روان‌شناسی سلامت»^۲ نیز نامیده می‌شود.

مطالعه وسیع مازلو درباره افراد سالم و خودشکوفایی نتایج مهمی به دنبال داشته است. به نوشته مازلو چنین افرادی را که استعدادهای بالقوه و نهفته در خود را تحقق می‌بخشند، می‌توان «خودشکوفاساز» نامید. این افراد در مقایسه با دیگران از بلوغ بیشتری برخوردارند و در انسانیت خود از دیگران فراترند (مازلو، ۱۳۸۱). وانگهی واژه خودشکوفایی در اینجا به شیوه‌های بسیار اختصاصی‌تر و محدودتر به کار برده می‌شود و به تمایل بشر به تحقق خویشتن اشاره دارد؛ یعنی به گرایش او در جهت شکوفایی شدن آنچه بالقوه در وی وجود دارد. این گرایش را می‌توان تمایل به تکوین تدریجی آنچه ویژگی فردی شخص اینجانب می‌کند و شدن هر آنچه شخص شایستگی شدنش را دارد، دانست (مازلو، ۱۳۷۵). تعریف مازلو از خودشکوفایی این است که افراد خودشکوفای همه استعدادها، قابلیت‌ها و توانایی‌های خود بهره‌برداری می‌کنند.

۱-۳. هرم نیازها

نخستین گام علمی که مازلو در مسیر تقریب به معنویت و فرامادی دیدن آدمیان برداشته، نظریه مشهور هرم نیازهاست. وی برای نخستین بار از هرم نیازها در نشریه روان‌شناسی سخن به میان آورد. در سلسله مراتب هرم مازلو، نخست باید نیازهای مراتب پایین ارضا شوند تا نیازهای مراتب بعدی خودنمایی کنند. در پایین‌ترین سطح، نیازهای فیزیولوژیکی غالب هستند. وقتی این نیازها ارضا شدند، نیازهای ایمنی خودنمایی می‌کنند؛ سپس نیاز به تعلق داشتن و عشق؛ به دنبال آن نیاز

1. Abraham Maslow
2. Health Psychology

به عزت و احترام نیاز به دانستن و فهمیدن، نیازهای زیبایی شناختی و سرانجام نیاز به خودشکوفایی (مازلو، ۱۳۷۴، ص ۸۴).

برخلاف نیازهای کاستی (مرتب به پایینی هرم) که وقتی ارضا شوند فروکش می‌کنند، نیازهای رشد در صورت ارضا شدن تشدید می‌شوند (وولف، ۱۳۸۶). این معیار همچنین گویای آن است که نیازهای اساسی افراد خودشکوفای به ایمنی، تعلق، محبت، احترام، عزت نفس و همین‌طور نیازهای شناختی‌شان همچون نیاز به دانش و فهم ارضا شده است یا حداقل آنان بر این نیازها غلبه یافته‌اند (مازلو، ۱۳۶۷، ص ۱۴).

شکل ۴. هرم نیازهای مازلو (منبع: مازلو) در سیر از کف به نوک هرم، تعداد افراد هر طبقه کمتر می‌شود

۴. جهات اشتراک و افتراق ملاصدرا و مازلو در مسئله استكمال انسان

با بررسی ویژگی‌های انسان در حکمت متعالیه و دریافت مراتب گوناگون در انسان بودن و مقایسه آن با ویژگی‌های انسان خودشکوفای در روان‌شناسی مازلو، می‌توان گفت این دو دیدگاه با سبک‌های متفاوتشان در مواردی شباهت‌هایی با هم دارند که این نشان‌دهنده اشتراک نظر آنان در برخی موارد است. با این اوصاف می‌توان الگوی استکمالی ملاصدرا را همانند الگوی استکمالی مازلو، به صورت هرم وار نشان داد (شکل ۵). به رغم این نقاط اشتراک، در برخی مسائل مطرح‌شده در این زمینه، تفاوت‌هایی مهم میان این دو وجود دارد؛ زیرا در دیدگاه این دو اندیشمند تفاوت‌های عمده روشی،

موضوعی و غایی وجود دارد. این مسئله کامل بودن نظریه ملاصدرا را نسبت به نظریه مازلو نشان می‌دهد و از طرفی جنبه علمی نظریه ملاصدرا را نیز تصدیق می‌کند. این نقاط اشتراک و افتراق به صورت خلاصه‌وار به همراه دیدگاه‌های دو اندیشمند در جداول ۱ و ۲ جمع‌آوری شده است.

ملاصدرا	جهت اشتراک	مازلو
طبقه بندی ساحت‌های وجودی انسان به ۴ دسته جمادی، نباتی، حیوانی و انسانی و استكمال انسان در طی حرکت از ساحت جمادی به انسانی	طبقه بندی نیازها	هرم ۵ طبقه نیازها از پایه فیزیولوژیک تا راس خودشکوفایی
وحدت وجود انسان با هستی	اعتقاد به شهود	به کار بردن اصطلاح تجربه اوج برای بیان این حالت
انسان متعالی از نیازهای دست پایین متوجه نیازهای والاتری شده که با حکمت و حریت به آن دست پیدا می‌کند	رضایت‌مندی از زندگی (معنا داری زندگی)	انسان خودشکوفای قادر است ضرورت‌ها را حفظ و به ارضای نیازهای دست بالاتر فکر کند
حریت حقیقی، رهایی از فرمادهی نفس اماره با پذیرش قیودی به منزله واجب و مستحب	اعتقاد به قوانین و پابندی‌ها	کنترل‌های مطلوبی که رضامندی را افزایش می‌دهد
ترقی و سعادت برای همگان به شرط اعمال افعال پاک‌کننده نفس	فراخ بودن از قشر و طبقه	به رغم وجود نظریه هرم مازلو بعدها او اقرار داشت که طبق تجاربتش، خود شکوفایی فارق از قشر و طبقه و ملیت است.
حریت، به معنای حاکمیت بر نفس خود	حکمران خود بودن	مشابه بیان خود مختاری
تقسیم نیازها به دنیوی و آخرتی و بیان لذت واقعی در ارضای نیازهای آخرتی	تغییر در ملائکه لذات	درباره انسان خودشکوفای که قبلاً نیازهای پایه اش ارضا شده فقط از برطرف کردن نیازهای والا لذت می‌برد.

ملاصدرا	جهات افتراق	مازلو
روش فلسفی، عموماً برهاتی و قیاسی و رسیدن از کلیات به مصادیق و جزئیات	اختلاف روش ملاصدرا و مازلو	روش علمی، عموماً استقرایی و رسیدن از جزه به کل
از ریشه ها و اسباب بحث می کند	کل نگری ملاصدرا و جزه نگری مازلو	جزئیات بسیاری را از کنش ها و واکنش های افراد خود شکوفا ارائه می دهد
انسان را جداگانه و فارغ از هستی عالم نگاه نکرده است تا تفاوت انسان ها را به طور خاص بیان کند. او لطیف وجود و هستی انسان را در نظر گرفته	اختلاف ناشی از جریان وحدت وجود در نگرش ملاصدرا	دسته بندی او کاملاً جهت نشان دادن تفاوت انسانهاست فارغ از هستی
دسته بندی کلی ملاصدرا به نام حکمت و حریت، می تواند جامع آن چیزهایی باشد که به طور مفصل و جداگانه طی آثار مازلو دیده می شود	شمول بیشتر انسان اشتداد یافته ملاصدرا	در این دسته بندی جزئی خیلی از موارد جای داده نشده است
در حکمت متعالیه ملاصدرا وقتی نفس از پلیدی و زنگار گناهان و اخلاقی پست به سمت پروردگار رو آورد مورد عطا و بخشش واقع می شود و علوم در نفس او بدون هیچ شیوه متعارف ثبت می شوند و او پذیرای تمام حقایق می شود که آن را با اشاره ای از جانب علل عالی درک می کند	توجه ویژه ملاصدرا به عوالم برتر و عدم انحصار در دنیای محسوس	روان شناسی انسان گرای مازلو رگه هایی از اندیشه های فلسفی وجود دارد، اما هرگز نمی توان وجود و حضور عوالم دیگر را با ماهیتی شبیه به حکمت متعالیه یافت
انسان کامل خلیفه خدا و مجمع مظاهر اسمای الهی و کلمات تامه استاین جماعت که فلسفه، عرفان و علم النفس ملاصدرا با کلام پیوند می خورد	فاصله نقطه اوج انسان در نظر ملاصدرا با انسان خود شکوفا در نظر مازلو	اندیشه های مازلو از روان شناسی متعارف تجربی گام هایی بلندتر برداشته، اما در مرزهای خود باقی مانده است

شکل ۵. مدل تکاملی ملاصدرا: انسان اشتداد یافته درنوک هرم (منبع: نگارنده بر اساس منابع مطالعاتی) جداول ۱ و ۲. جهات اشتراک و افتراق نظریه استکمالی ملاصدرا و مازلو (منبع: نگارنده، بر اساس منابع مطالعاتی)

۵. تحلیل چگونگی تأثیر فرایندهای استکمالی معرفی شده بر طراحی معماری

معماری پدیده ای است ملموس شامل منظرها و سکونتگاه ها و بیان کننده شخصیت آنها؛ پس واقعیتی زنده است. بنابراین معماری فراتر از نیازهای معمولی با معنایی وجودی ارتباط دارد که از پدیده های طبیعی و انسانی و معنوی نشئت می گیرد و آنها را به صورت های فضایی ترجمه می کند (نوربرگ شولتز، ۱۳۸۹، ص ۱).

۱-۵. مراحل خودشکوفایی و نمود آن در معماری

«چگونگی اثرگذاری یک محیط بر تصور انسان و چگونگی اثرگذاری این تصورات بر الگوهای رفتار فضایی» پژوهشی است که فرد استیل بر پایه مطالعات روان‌شناختی و الگوی استكمال انسانی مازلو انجام داده است. طی این پژوهش رفتار در ساختمان‌ها و شهرها فقط عملکردی از قرارگاه‌های رفتاری قابل مشاهده آن نیست، بلکه عملکردی از قرارگاه‌های رفتاری خارج از ادراک انسان نیز هست (لنگ، ۱۳۹۴). در ادامه، نتیجه این پژوهش که به طور خلاصه شامل نیازهای انسانی و نظام‌های اجتماعی - کالبدی مورد نیاز برای تأمین آنهاست، در قالب جدول بیان شده است.

جدول ۳. مظاهر استکمالی مازلو و مفاهیم استنباطی از آنها و ترجمان‌شان در معماری
(منبع: جان لنگ، ۱۳۹۴)

مظاهر استکمالی مازلو	مفاهیم استنباطی	ترجمان در نظام طراحی معماری
فیزیولوژیک	سرپناه و امنیت	سرپناه، دسترسی به خدمات
ایمنی	تماس اجتماعی	دسترسی به خدمات، خلوت، قلمروپایی، فضای قابل دفاع، جهت‌یابی
تعلق	تماس اجتماعی، هویت نمادین	دسترسی به خدمات، محسوط‌های اجتماعی، زیبایی نمادین
عزت نفس	رشد، لذت	شخصی‌سازی، زیبایی نمادین، کنترل
خودشکوفایی	رشد، لذت	انتخاب، دسترسی به امکانات رشد، کنترل
شناختی و زیبایی‌شناختی	رشد، لذت	دسترسی به امکانات رشد، زیبایی فرمی

۲-۵. الگوی تکاملی ملاصدرا و نمود آن در معماری

نخستین بحثی که در این زمینه مطرح می‌شود این است که آیا بر اساس این الگو، معماری و محیط انسان‌ساخت بر روند استكمال انسانی تأثیر دارد یا خیر؟ برای افرادی که تمامی حواسشان کار می‌کند، آثار معماری در درجه اول از طریق بینایی، استفاده از حس حرکت اعضای بدن و بر اساس زیبایی‌شناختی در حرکت حس می‌شوند (فن مایس، ۱۳۹۰، ص ۱۹). معماری همچون دیگر هنرها، پیوند ادراکات درونی و بیرونی انسان است؛ چراکه انسان می‌تواند با ادراکات ظاهری، معانی عمیق را در خود درونی کند و نیز با استفاده از ادراکات باطنی می‌تواند ظاهری بیافریند که

دیگران با درک ظاهری آن به معانی باطنی‌اش پی ببرند. این خلق می‌تواند در قالب محیط مصنوع و معماری باشد. بنا بر مراحل تکامل نفس از نظر ملاصدرا، نخستین مرحله استکمال توسط ادراکات ظاهری و پس از آن توسط ادراکات باطنی اتفاق می‌افتد و این یعنی محیط بر انسان اثر مستقیم دارد و می‌تواند او را در مسیر استکمال یا در جهت خلاف آن قرار دهد. اگر در معماری به اصول کمال‌گرا توجهی نشود، انسان تنها درگیر حواس ظاهری می‌شود و از سیر استکمال دور می‌ماند؛ اما این مطلب را که انسان‌ها در یک فضای واحد احساسات متفاوتی دارند، می‌توان به ادراکات انسان مربوط دانست که متناسب با مرتبه نفس او انجام می‌گیرد و در قالب صورت و معنا در خزانه‌ای که متصل به نفس اوست ذخیره می‌گردد (تقدیر، ۱۳۹۶).

بنابراین راه‌های بیان‌شده توسط ملاصدرا برای ارتقا مرتبه وجودی می‌تواند معماری را به معماری کمال‌گرا تبدیل کند. برای مثال استفاده از علم بر عالم واجب است تا علم درونی شود و این استفاده در معماری می‌تواند با مفهوم کلی سیر به زندگی مطلوب متناظر و برای مثال نمودی همچون استفاده از واپسین تکنولوژی در ساخت پیدا کند. اعمال و عبادات که شامل آداب شرعی و عبادت خفی و آشکار و تزکیه نفس است، در اصل برای گذر از ظاهر به باطن یا رسیدن از ظاهر به باطن است که می‌تواند به مفهوم‌گرایی در نمادها، اهمیت فضای داخلی بر توده، سامان‌بندی چشم‌اندازها، تعامل مکمل میان معماری و طبیعت در معماری ترجمان‌یابد (نقره‌کار، ۱۳۹۴). تمامی شش راهکار با مدد استدلال منطقی و تطبیق مطالعات با مفاهیم استنباطی در جدول زیر ترجمان معماری می‌یابد و می‌توان گفت ستون آخر جدول ویژگی‌های معماری کمال‌گراست.

جدول ۴. مظاهر استکمالی ملاصدرا و مفاهیم استنباطی از آنها و ترجمانشان در معماری

(منبع: نگارنده، بر اساس منابع مطالعاتی)

مظاهر استکمالی ملاصدرا	معانی مظاهر	مفاهیم استنباطی	ترجمان در نظام طراحی معماری (ویژگی‌های معماری کمال‌گرا)
علم و ادراک	استفاده از علم	سیر به سوی زندگی مطلوب	استفاده از تکنولوژی روز در ساخت و رفع تمام نیازها، مقیاس انسانی
اعمال و عبادات	آداب شرعی عبادت آشکار و خفی تزکیه نفس	سیر از ظاهر به باطن	مفهوم‌گرایی در نمادها، اهمیت فضای داخلی بر توده، سامان‌بندی چشم‌اندازها، تعامل مکمل میان معماری و طبیعت

افاضات ربانی	جذبه‌های الهی برای درک ذات واحد حق	سیر از کثرت به وحدت	مرکزگرایی، محوربندی، سلسله‌مراتب، برون تجلی درون، سیر از هندسه آفاقی به انفسی
محبت	محبت الهی، لطیف و نورانی	سیر به اهداف متعالی زندگی	زیبایی‌شناسی و تجلی صفات جمالی
حکمت	استفاده بجا از هرچیز با دانش قبلی	سیر به اهداف متعالی زندگی	کارکردگرایی و تجلی صفات جلالی
حریت	آزادگی	سیر به اهداف متعالی زندگی	اهداف ساختاری و تجلی عدالت در معماری

نتیجه‌گیری

ملاصدرا درباره انسان و حرکت جوهری او به سمت کمال به تفصیل سخن گفته و کمال نفس را در شدت وجود و قوت مدرکات دانسته است. وی درجات نفس انسانی را معین و راه طیّ این مسیر را نیز روشن ساخته است. از طرفی آبراهام مازلو نیز با روش استقرایی و علمی به نتایجی درباره کمال انسان و راه رسیدن به آن دست یافته است. این دو نظریه در قیاس با هم اشتراکات و تفاوت‌هایی دارند که اشتراکات در اصل موضوع، و تفاوت‌ها بیشتر در روش رسیدن به نتیجه، جهان‌بینی نظریه‌پردازان و همچنین عمیق‌تر بودن نگاه ملاصدرا به مسئله و در نظر گرفتن ابعادی از انسان که مازلو آنها را بیان نکرده است، می‌باشد. طراحی معماری هدفی ندارد جز بهتر کردن کیفیت زندگی انسان. بنابراین علم انسان‌شناسی کمک شایانی در روند طراحی و معیارهایی که باید مورد توجه قرار گیرند، برای تبدیل معماری به معماری کمال‌گرا، به شمار می‌آید. از طرفی برای بازگشت به سرچشمه‌های فرهنگ خودی باید علاوه بر در نظر گرفتن نظریات غربی که مقبولیت جهانی دارند، در فرهنگ خود به دنبال نتیجه بود. پژوهش حاضر بر اساس مظاهر استکمالی ملاصدرا و بیان نتایج پژوهش فرد استیل که برای هرم نیازهای مازلو ترجمانی در معماری یافته است، و همچنین با استفاده از استدلال منطقی به مفاهیم واسطه‌ای و سپس ترجمانی در نظام طراحی معماری رسیده است. براین اساس می‌توان گفت که معماری با تمام این ویژگی‌ها، یک معماری کمال‌گرا به شمار می‌آید و انسان را در مسیر استکمال قرار می‌دهد. با توجه به نتایج پژوهش در مقایسه با آنچه از مطالعات مازلو و فرد استیل برداشت شده، گویی بیان معماری الگوی استکمالی ملاصدرا علاوه بر

توجه به مطالب پایه‌ای نیازهای انسان به درجات بالاتری از آن معطوف شده و در صورت اعمال این ویژگی‌ها در روند طراحی، خروجی به‌دست آمده انسان را هم از بعد مادی و رفتاری رشد می‌دهد و هم او را به درک مفاهیم عمیق معنوی می‌رساند.

منابع

۱. ارشدریاحی، علی، و حمیدرضا اسکندری (۱۳۹۱). "عوامل موثر بر تکامل نفس انسانی از منظر ملاصدرا." خردنامه صدرا (۷۰): ۵۵-۶۶.
۲. ارشدریاحی، علی، و حمیدرضا اسکندری (۱۳۸۹). "مراتب تکامل نفس از دیدگاه ملاصدرا." انسان پژوهی دینی. ۲۴: ۱۲۵-۱۳۷.
۳. تقدیر، سمانه (۱۳۹۶). تبیین مراتب و فرایند ادراک انسان و نقش آن در کیفیت خلق آثار. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی (۱۴): ۴۸-۶۹.
۴. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۶). ریح مختوم. تدوین توسط حمید پارسانیا. قم: اسراء.
۵. خداپناهی، محمدکریم (۱۳۸۸). انگیزش و هیجان. تهران: سمت.
۶. خواجه‌سوی، محمد (۱۳۸۰). ترجمه اسفار. تهران: مولی.
۷. شانظری، جعفر (۱۳۹۰). ترجمه المبدأ والمعاد. قم: نشر دانشگاهی قم.
۸. شریعتی، فهیمه، و کبری افشار (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی انسان خودشکوفای مازلوبا ویژگی‌های انسان در حکمت متعالیه، حکمت صدرایی. ۱: ۸۱-۹۶.
۹. شولتز، دوان پی، و سیدنی آلن شولتز (۱۳۸۴). نظریه‌های شخصیت. با ترجمه یوسف کریمی. تهران: نشر ارسباران.
۱۰. صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (۱۳۵۸). الواردات القلبیه فی معرفه الربوبیه. تدوین توسط احمد شفیعی‌ها. تهران: انجمن فلسفه ایران.
۱۱. صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۳). الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقیلة الاربعة. تدوین توسط علی اکبر رشاد. جلد ۸. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۱۲. صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۲). الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه. تدوین: سید مصطفی محقق داماد. تهران: بنیاد حکمت صدرایی.
۱۳. صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۱). المبدأ والمعاد. تدوین: محمد ذبیحی و جعفر شاه نظری. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۱۴. صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (۱۳۶۳). مفاتیح الغیب. تهران: مؤسسه تحقیقات فرهنگی.
۱۵. عبودیت، عبدالرسول (۱۳۹۱). درآمدی به نظام حکمت صدرایی. تهران: سمت.
۱۶. فن مایس، پی‌یر (۱۳۹۰). عناصر معماری از صورت تا مکان. با ترجمه فرزین فردانش. تهران:

- دانشگاه شهید بهشتی.
۱۷. لنگ، جان (۱۳۹۴). آفرینش نظریه معماری. با ترجمه علیرضا عینی فر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۸. مازلو، آبراهام (۱۳۷۴). افق‌های والاتر فطرت. با ترجمه احمد رضوانی. مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۹. مازلو، آبراهام (۱۳۷۲). انگیزش و شخصیت. با ترجمه احمد رضوانی. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
۲۰. مازلو، آبراهام (۱۳۶۷). انگیزش و شخصیت. با ترجمه احمد رضوانی. مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۱. مازلو، آبراهام (۱۳۷۱). به سوی روان‌شناسی بودن. با ترجمه احمد رضوانی. مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۲. مازلو، آبراهام (۱۳۶۶). روان‌شناسی شخصیت سالم. با ترجمه شیوا رویگریان. تهران: هدف.
۲۳. مجتبی پور، رسول، (مترجم) (۱۳۸۷). سرشت معماری (مجموعه مقالات). تهران: نقش خورشید.
۲۴. مروتی، سهراب، و مینا یعقوبی (۱۳۸۹). نقد و بررسی نظریه انسان‌شناسانه مازلو با رویکردی بر آیات قرآن کریم. مطالعات قرآن و حدیث، ۷: ۷۷-۹۲.
۲۵. مصلح، و جواد مصلح (۱۳۸۵). ترجمه و تفسی شواهد ربوبیه. تهران: سروش.
۲۶. مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). مجموعه آثار شهید مطهری. انتشارات صدرا.
۲۷. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۹۴). برداشتی از حکمت اسلامی در هنر و معماری. تهران: فکر نو.
۲۸. نوربرگ شولتز، کریستین (۱۳۸۹). معنادر معماری غرب. با ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.

